ЗАНЯТТЯ 2-3

ГОЛОВНІ ПРАВИЛА УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ

1. ПОНЯТТЯ ПРО ОРФОЕПІЮ ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ

Орфоепія – це розділ науки про мову, що вивчає систему норм літературної вимови.

Предметом вивчення орфоепії є:

• *звукові особливості мовлення (усне мовлення розглядається не взагалі, а тільки з погляду його відповідності сучасним літературним нормам);*

• *правильна вимова звуків мовлення (голосних і приголосних);*

• *правильна вимова звукосполучень;*

• *правильна вимова окремих слів і їх форм.*

Сучасні норми української орфоепії склалися історично на основі вимови, властивої середньонаддніпрянським говорам.

Практичне значення орфоепії винятково важливе, оскільки дотримання орфоепічних норм, як й інших літературних норм, удосконалює мову як засіб спілкування, полегшує обмін думками. Унормована вимова є однією з ознак культури мовлення.

Основні функції орфоепії:

• *виявити наявність нормованої артикуляційної бази;*

• *навчити правильно вимовляти звуки й інтонувати звуковий потік.*

Орфоепічні норми – це правила вимови голосних, приголосних звуків, звукосполучень у мовленнєвому потоці. Дотримання цих норм забезпечує безперешкодне сприймання виголошеного тексту, не допускає спотворення змісту слів і речень.

Порушення норм орфоепії можуть зумовлюватися:

• *впливом правопису на вимову;*

• *тиском діалектних фонетичних систем;*

• *взаємонакладанням орфоепічних норм за умов двомовності.*

Становлення української літературної вимови безпосередньо пов’язане з загальним процесом формування української літературної мови, що

ускладнювався прямими заборонами, а отже, відсутністю цілого комплексу соціолінгвістичних передумов, необхідних для динамічного розвитку багатої на функціональні стилі, унормованої літературної мови. Однак завдяки діяльності прогресивних українських письменників та культурних діячів орфоепічні норми української літературної мови в основних своїх рисах склалися в другій половині XIX ст., хоч і не закріпилися на всіх українських землях. Про усталену, але не абсолютно застиглу і позбавлену ознак динаміки систему норм літературної вимови можна говорити після поширення освіти українською мовою і об'єднання українських земель, а також усунення перешкод для уніфікації всіх норм української літературної вимови.

2. ВИМОВА ГОЛОСНИХ В УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛОВАХ

Голосні звуки української мови є звуки повного творення. Вони вимовляються повнозвучно не тільки під наголосом, а й у ненаголошеній позиції.

1.1. Звук [а] в усіх позиціях вимовляється чітко, ясно, ніколи не скорочується й не приглушується, не переходить у звуки [е], [і], [и]: *[ша́пка], [час], [дале́ко], [на́мjат'], [загл'ада́ти].*

1.2. Голосний [о] як наголошений, так і ненаголошений вимовляється виразно, повнозвучно, ніколи не переходить у звук [а]: *[вода́], [молоко́], [обговори́ти].*

Ненаголошене [о] перед наголошеним складом з [у] звучить з наближенням до [у]: *[ко^{у}жу́х], [мо^{у}ту́зка], [по^{у}лу́ми^{е}сок], [бо^{у}л'у́чий], [мо^{у}гу́т'н'і^{и}й], [ро^{у}зу́мний], [у бо^{у}ю́], [ко^{у}зу́], [до^{у}шчу́], [чо^{у}му́], [го^{у}ту́ju], [гово^{у}р'у́], [но^{у}шу́], [допомо^{у}жу́], [во^{у}д͡жу́].*

Не виявляє нахилу до [у] звук [о] в таких випадках: коли є сполучним голосним у складних словах: [однокурсни^{е}к]; також, за нечисленними винятками, у словах іншомовного походження: *[борд'у́р], [монту́ju];* у

префіксах до-, о-, об-, про-, роз- багатьох слів: *[добу́ти]*, *[здобу́ток]*, *[оду́жати]*, *[обслу́га]*, *[пробу́ти]*, *[роздумати];* у ряді суфіксів: *[красоту́]*, *[рвону́ти]*, *[трусону́ти]*.

Перед складом з наголошеним [і] нахил [о] до [у] менш виразний: *[го$^{(у)}$л'іўка]*, *[по$^{(у)}$р'і́г]*, *[то$^{(у)}$бі́]*, *[до$^{(у)}$ї́^{и}ти]*, *[хо$^{(у)}$д'і́м(о)]*. Малопомітний нахил [о] до [у] перед наголошеним складом з [і] у словнику не позначається.

Сильне наближення ненаголошеного [о] до [у]: *[зу^{о}зу́л'а]*, а то й заміна [о] звуком [у]: *[зузу́л'а]*, вимова [о] з нахилом до [у] в будь-якій позиції: *[ко^{у}ро́ва]*, що спостерігається в говорах південно-західного наріччя, не відповідає літературній нормі.

1.3. Звук [у] вимовляється чітко в усіх позиціях: *[кучугу́ра]*, *[будо́вою]*, *[л'уди́на]*. Ненаголошений [у] після голосного перед приголосним може ослаблюватися до нескладотворчого: аудиторія *[аўди^{е}то́р'ія]*.

1.4. Голосний [і] вимовляється чітко як звук переднього ряду і високого ступеня підняття язикової спинки: [*д'і́д*], *[с'і́но]*, *[с'іл'с'ки́й]*. Так вимовляється й [і], що походить з [о]: *[н'іж]*, *[с'ік]*, *[с'т'іл]*, *[пос'т'і́йний]*, *[н'іг]*, *[бол'і́т]*, *[брат'і́ў]*, *[в'іл]*, *[б'ік]*, *[в'ін]* також [і] в закінченні називного відмінка множини прикметників, дієприкметників, числівників, займенників, *[га́рн'і]*, *[здоро́в'і]*, *[бра́тов'і]*, *[би́т'і]*, *[дру́г'і]*, *[на́ш'і]*; на межі слів та частин абревіатур: *[д'і́д і ба́ба]*, *[ф'і̀ніспе́ктор]*.

Виразно вимовляється [і] й на початку слова: *[і́скра]*, *[і́спи^{е}т]*, *[істо́та]*, зокрема й після прийменника на приголосний: *[в'і́д і́скри]*, *[з і́скри]*. Однак у деяких словах наголошене початкове [і] наближається у вимові до [и]: *[і́^{и}нод'і]*, *[і́^{и}нколи]у [і́^{и}нший]*, *[і́^{и}нде]*.

З наближенням до [и] вимовляється також [і] в закінченнях називного й орудного відмінків однини та непрямих відмінків множини прикметників м'якої групи та порядкового числівника третій: *[си́н'і^{и}ї]*, *[бе^{и}зкра́ї^{и}ї]*, *[тре́т'і^{и}ї]* – називний відм. чол. роду; *[си́н'і^{и}м]*, *[бе^{и}зкра́ї^{и}м]*, *[тре́т'і^{и}м]* – орудний відм. однини чол. й середн. роду; *[си́н'і^{и}х]*, *[бе^{и}зкра́ї^{и}х]*, *[тре́т'і^{и}х]* – родовий і місцевий відм. множини; *[си́н'і^{и}м]*, *[бе^{и}зкра́ї^{и}м]*, *[тре́т'і^{и}м]* – давальний відм.

множини; *[си́н'і^{и}ми], [бе^{и}зкра́ї^{и}ми], [тре́м'і^{и}ми]* – орудний відм.множини.

Так само вимовляється [і] в закінченнях присвійних займенників мій, твій, свій: *[мої́^{и}м]* – орудний відм. однини; *[мої́^{и}х]* – род. і місц. відм. множини; *[мої́^{и}м]* – дав. відм. множини; *[мої́^{и}ми]* – орудн. відм. множини. Без нахилу до [и] вимовляється [і] тільки в закінченнях місцевого відм.однини чол. й середн. роду: у *[си́н'ім], [бе^{и}зкра́їм], [тре́м'ім], [мої́м];* давального й місцевого відм. жіночого роду: *[си́н'ій], [бе^{и}зкра́їй], [тре́м'ій], [мої́й]* та називного відм. множини: *[си́н'і], [бе^{и}зкра́ї], [тре́м'і], [мої́]*.

Після [j] широку вимову [і] маємо в ряді суфіксів: [*крає́^{и}на], [ге^{и}рої́^{и}н'а], [во́ї^{и}н], [гно́ї^{и}ше], [ве^{и}бо́ї^{и}стий], [мар'і́ї^{и}н], [го́ї^{и}ти]* та ін. Основна форма цих суфіксів -ин(а), -ин(я), -ин, -ищ(е), -ист(ий), -ин, -и(ти). Під впливом [j] звук [и], що є в основі цих суфіксів, звужується до [і^{и}].

1.5. Голосний [е] чітко, виразно вимовляється під наголосом як звук переднього ряду і середньо-низького підняття: [сте́жка]. Артикуляція його, на відміну від [і], легка, ненапружена. Вимова наголошеного [е] із значним наближенням до [и]: *[сти́^{е}ж^{ш}ка],* відома в говірках, є грубим порушенням літературної норми.

Виразно звучить [е] і в побічнонаголошених складах: *[тѐплоте́хн'іка]*.

Не втрачає своєї якості звук [е] також в окремих ненаголошених позиціях, а саме:

а) на початку слова після паузи: *[еква́тор], [екра́н], [епо́ха];*

б) коли є закінченням слова: *[мо́ре], [по́ле], [га́рне], [те́пле], [да́не], [ши́те], [пе́рше], [пја́те], [ко́жне], [ус'а́ке], [дру́же], [бра́те], [пи́ше], [кли́че], [ви́йде], [в'із'ме];*

в) у закінченнях іменників: *[го́стев'і], [товари^{е}ше́в'і], [кра́јев'і], [го́стем], [това́ри^{е}шем], [кра́јем], [се́рцем], [мо́рем], [до́лежу], [ка́шежу], [те́слежу];*

г) коли виступає сполучним звуком у складному слові, перший компонент якого має побічний наголос: *[бо̀ле^{и}заспок'і́йли^{е}ви́й]*.

В інших ненаголошених позиціях [е] наближається у вимові до [и].

Перед наголошеним складом з [і], [и], [у] це наближення більше: *веді́ть [ви^{е}д'ім'], ведú [ви^{е}дú], ведý [ви^{е}дý]*, а *перед складом з [о], [а], [е] – менше: велó [ве^{и}лó], вела [ве^{и}лá], ведé [ве^{и}дé]*.

У ряді випадків ненаголошене [е] і перед наголошеними [і], [и], [у] вимовляється без значного нахилу до [и], зокрема в префіксах без-, пре-: *[бе^{и}звúх'ідний], [пре^{и}мýдрий]* у заперечній частці-префіксі не-: *[не^{и}д'і́йсний];* перед [р] у межах складу: [пе^{и}рлúна] (попередній [р], звук [л] і тверді губні також розширюють до деякої міри сусідні з ними [е], [и]); після голосного в словах іншомовного походження: *[пое^{и}тúчний];* тоді, коли виступає в ролі сполучного звука в складних словах: *[воле^{и}л'ýбний]*.

На вимову ненаголошеного [е] впливає також сусідство м'яких приголосних, які звужують його вимову. Цей вплив найвідчутніший при обобічному сусідстві таких приголосних, особливо [j]. Після [j] перед дальшим м'яким приголосним голосний [е] вимовляється як [и^{і}]: *армі́єць [арм'і́ји^{і}ц'], європе́єць [је^{и}ўропе́ји^{і}ц'], інді́єць [ін'д'і́ји^{і}ц'], засво́єння [засво́ји^{і}н':а], змагаєшся [змага́ји^{і}с':а], змагається [змага́ји^{і}ц':а]*.

1.6. Голосний [и] чітко, виразно вимовляється під наголосом як звук переднього ряду і високо-середнього підняття, проміжний між [і] й [е]: *[тúхо], [хúтра], [ми], [син], [нúва]*. Твориться він легко, без напруження. Дуже напружена його вимова, значно обнижена артикуляція, близька до [и^{і}] або [е]: *[тú^{і}хо], [х'ётра]*, вимова його як [ы]: *[мы], [сын]* – усі ці відмінності у вимові [и], властиві окремим південно-західним говорам, є відступом від літературної норми. Не становить загальноприйнятої норми і вузька та підвищена вимова типового [и],характерна для північних говорів: [ми^{і}], *[нú^{і}ва]; [мі^{и}], [ні^{и}ва]*.

Виразно чується звук [и] також:

а) у побічнонаголошених складах: *[шùрокор'áдна];*

б) у ненаголошеній позиції перед [ĭ], що стоїть у кінці слова або перед наголошеним складом з [и]: *[жвáвий], [дружгий], [вúлий], [прийтú], [кийкú];*

в) у ненаголошеному закритому складі закінчення слова: *[дóбрих],*

[бúтих], [пéрших], [кóжних], [дóбрим], [бúтим], [пéршим], [кóжним], [нóсиш], [нóсит'], [нóсим].

Без помітного нахилу до [е] чується ненаголошене [и] у формі 2-ої особи однини наказового способу дієслів І дієвідміни: *[вúйди], [вúтри], [вúпхни].* У решті випадків ненаголошений голосний [и] кінцевого відкритого складу звучить з незначним наближенням до [е]: *[свобóди$^{(е)}$], [завóди$^{(е)}$], [пол'áми$^{(е)}$], [робити$^{(е)}$], [бúли$^{(е)}$], [зрад'íйши$^{(е)}$], [нав‘‘íки$^{(е)}$].* Цього малопомітного нахилу словник не фіксує.

З найбільшим нахилом до [е] звучить [и] перед наголошеним складом з [е]: *живé [же^{и}вé], сидитé [си^{е}де^{и}тé].* Проте [и] в ролі сполучного звука в складних словах, де першим компонентом є числівник, перед складом з наголошеним [е] вимовляється з незначним наближенням до [е]: [пjати^{е}дéн:иї]. Перед наголошеним складом з [а] наближення [и] до [е] також значне, але не таке сильне, як перед [е]. Тому позначаємо вимову *цього[и] знаком [и^{е}]: [чи^{е}тати].*

Перед наголошеними складами з [о], [у], [и], [і] звук [и] виступає з невеликим нахилом до [е]: *[жи^{е}лá], [жи^{е}ву], [жи^{е}ви́], [жи^{е}в’íт'].*

На вимову ненаголошених [е], [и] впливає темп мовлення. У прискореному темпі вони ще більше зближаються один з одним: *[жевé], [же^{и}лá], [свобóди^{е}], [завóди^{е}], [братáми^{е}], [робúти^{е}], [бúли^{е}], [нав’íки^{е}], [зрад'íйши^{е}].*

Зближення, змішування і нерозрізнювання [е], [и] в ненаголошених позиціях – одна з найхарактерніших рис українського вокалізму. Слова в парах *менé [ме^{и}нé] іминé [ме^{и}не], наведýу [нави^{е}дýу]* і на *видýу [на ви^{е}дýу]* вимовляються абсолютно однаково. Вимова ненаголошених [е], [и] без помітної відміни від наголошених, властива північним говіркам, перебуває поза нормами літературної мови.

3. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ

Приголосні звуки утворюються за допомогою голосу та шуму. При

вимові приголосних звуків на шляху потоку повітря виникають перешкоди, що чинять органи мовлення. Приголосних звуків в українській мові – 22. На відміну від голосних звуків, приголосні не утворюють склад. Приголосні вимовляються дзвінко й глухо. Тому вони поділяються на **дзвінкі** й **глухі.** Приголосні звуки, які вимовляються з участю голосу і шуму, називаються **дзвінкими.**

Дзвінкі звуки: [б], [в], [г], [ґ], [дж], [ж], [з], [й], [л], [м], [н], [р], [д], [дз].

Приголосні звуки, які вимовляються тільки за участю шуму, називають **глухими звуками. Глухі звуки:** [п], [т], [ш], [с], [х], [к], [ч], [ц], [ф], [щ]. **Дзвінкі** і **глухі** приголосні звуки утворюють пари.

Приголосні звуки бувають **тверді** і **м'які.** М'якість приголосних звуків на письмі позначається буквами: **ь, я, ю, є, і.** Завжди м'який звук [й'].

Правила вимови приголосних звуків:

1. Дзвінкі приголосні в кінці слова й перед глухими в середині слова вимовляються дзвінко. Наприклад: *[наро́д^{т}], [хл'і́б^{п}], [три́ц':ат']*.

Примітка: з усіх дзвінких приголосних тільки глотковий звук [г] вимовляється як [х]. Наприклад: *[ле́хко], [во́хкий], [д'о́хт'у]* (орфографічне: легко, вогкий, дьогтю).

2. Оглушуються прийменник і префікс ***з-*** перед глухими приголосними. Наприклад: *[с‿тобо́йу], [с:у́нути]*.

3. Префікси ***роз-, без-*** можуть вимовлятися дзвінко й глухо (залежно від темпу вимови). Наприклад: *[роз^{с}пи́ска]* і *[роспи́ска], [роз^{с}каза́ти]* і *[росказа́ти]*.

4. Губні, шиплячі (крім подовжених) та задньоязикові в кінці слова та складу вимовляються твердо. Наприклад: *[зно́в], [ве́личˊ], [с'і́м], [л'убо́вйу], [обчи́сле^{и}н':а]*. Лише перед [і] ці приголосні вимовляються як напівм'які: *[б'і́л'], [ш'іс'т'], [к'і́но]*. Подовжені шиплячі вимовляються як напівм'які. Наприклад: *[збі́ж':а], [р'і́ч':у]*.

5. Африкати [дз], [дж] вимовляються як неподільні звуки. Наприклад: ***[дз]****вінок, прису****[дж]****увати, відря****[дж]****ення, нагоро****[дж]****ення*. Звукосполучення

[д] і [з], [д] і [ж] вимовляються як два окремі звуки. Наприклад: *ві**[д][з]**ивати, пі**[д][з]**вітний, пере**[д][з]**'їздівський, пі**[д][ж]**ену.*

6. Передньоязикові [д], [т], [з], [с], [ц], [н] перед м'якими приголосними та перед [і] вимовляються м'яко. Наприклад: [майбу́т'н′е], [на́т′ак].

7. Звук [ґ] слід вимовляти у словах: *ґатунок, ґвалт, ґречний, ґрунт, ґанок, ґрунтовний, ґрати (іменник) та інших.*

4. ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ

1. Сполучення ***-шся*** і ***-ться*** у дієслівних формах вимовляються як [с':а], [ц':а]: *[зв'і́шуйес':а], [у́чи^{е}ц':а], [ли^{е}сту́йец':а]* (орфографічне: *звішуєшся, учиться, листується*).

2. Сполучення ***-жся, -чся*** у дієсловах наказового способу вимовляються як [з'с'а], [ц'с'а]: *не [ӯр'і'з'с'а], не [моро́ц'с'а]* (орфографічне: *не вріжся, не морочся*).

3. Групи приголосних, що з'являються у словах внаслідок словотворення, спрощуються: *проїздний → [пройізни́й]*. Таку вимову приголосних закріплює український правопис: *злісний, тижневий, якісно*. Проте написання окремих слів, зокрема числівників ***шістнадцять, шістсот, шістдесят***, не відповідає вимові: *[ш'існа́ц':ам'], [ш'іс:о́т], [ш'іздe^{и}с'а́т]*. Така ж невідповідність спостерігається і в багатьох словах, утворених від іншомовних твірних основ: ***президентський*** *[пре^{и}зи^{е}де́нс'кий]*, ***агентський*** *[аге́нс'кий]*.

<u>Примітка</u>: ніколи не спрощуються звукосполучення [здр], [спр], [стр]: ***[здр]****игатися, зу****[стр]****іч, ****[спр]****ава.*

5. ЕВФОНІЧНІ ЗАСОБИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Яскраво вираженою ознакою естетики української мови є евфонічність, тобто саме привабливий акустичний лад її. Чи це розмовна або й розмовно-побутова мова, художньо-епічна розповідь чи пейзажний опис, художньо-психологічна характеристика чи емоційно схвильоване мовлення,

публіцистичний виступ чи ділова документація, або навіть приватний лист – скрізь однаковою мірою діє закон милозвучності. Він проявляє себе, коли ми говоримо і коли пишемо. І його родовід, безперечно, починається в живому мовленні народу.

Краса звучання мови полягає насамперед у злагодженості звуків, звукосполучень і цілого мовного потоку, в ретельному уникканні важкого для вимови і неприємного для слуху скупчення звуків. Які ж струмки вбирає в себе та течія, що називається милозвучністю української мови? Які фонетичні елементи створюють її?

Основні випадки чергування ***у – в, і – й***

Тут передусім треба вказати на евфонічне чергування звуків. Для забезпечення милозвучності мовлення відбувається чергування прийменників ***у*** – ***в*** та сполучників ***і*** – ***й***.

Прийменник і префікс ***в*** та сполучник ***й*** уживаються для того, щоб уникнути збігу голосних:

1) між голосними звуками: *Катря причинила двері, й Орисі вже трудно було почути, про що вони сперечаються*.

2) після голосного перед приголосним (крім ***в, ф, хв, льв, тв, св***): *Вони зустрілися в Києві.*

3) на початку речення перед голосним: *В оселі затишно й урочисто.*

Прийменник і префікс ***у*** та сполучник ***і*** уживаються для уникнення збігу приголосних:

1) між приголосними звуками: *Я згадую вогник у тихій тривозі і рідну хатину свою.*

2) після голосного перед приголосним: *Марево віснування тремтить над деревами і завжди тримає у собі бентежну природу.*

3) незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними ***в, ф, хв, льв, тв, св***: *Підійшов і, хвилюючись, обійняв її. Поїхав у Фастів*.

4) на початку речення перед приголосним: *Усе неможливе було для Пророка можливим. Усе нездійсненне – здійсненним.*

5) після паузи (на письмі – коми, крапки з комою, тире, двокрапки тощо): *Настає урочий час – і стирає з очей полуду ляку, пробуджує пам'ять.*

У – В **не чергуються**:

1) у словах, що вживаються тільки з ***у*** або ***в***: *взуття, влада, уособиця, уява, установа*, а також у словах, де зміна ***у*** та ***в*** пов'язана зі зміною значення: *вклад – уклад, вправа – управа, вступ – уступ, вдача – удача;*

2) у власних назвах та словах іншомовного походження: *Владивосток, Врубель, Уельс, уїк-енд.*

І – Й **не чергуються**:

1) при зіставленні понять*: сучасне і минуле, добро і зло, батьки і діти*;

2) перед словом, що починається звуком й із будь-яким наступним голосним:*пшениця і ячмінь, Марія і Йосип, каша і юшка*.

Вимова і написання префіксів ***з– (зі-, с-)***

Для милозвучності мовлення після кінцевого приголосного префікса перед коренем, що починається двома приголосними звуками, з'являється голосний звук [і], тобто префікс видозмінюється: ***розі-, піді-, віді-, зі- (ізі-)***: *розірвати, підібрати, відімкнути, зіставити, ізігнутий.*

Префікс ***с-*** пишеться лише перед глухими приголосними ***к, п, т, ф, х***: *скошлатити, сфабрикований, спочинок, стьмарений, сховатися.*

Префікс ***з-*** пишеться перед усіма іншими буквами: *зцілення, зніяковіти, загітувати*.

Зверніть увагу! *Зсадити, зсутулитись, зсохнути*, але *ссавці, ссати*.

6. ОСОБЛИВОСТІ НАГОЛОШУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ

Норми наголошення в сучасній українській літературній мові є нелегкими для засвоєння. Пояснюється це такими особливостями наголосу, як повсюдність і рухомість. Наголос в українській мові визначається як повсюдний, оскільки він може припадати у слові на будь-який склад (перший, другий, третій тощо), наприклад: *п**о**їзд, марк**е**тинг, фен**о**мен, конс**о**рціум, комерс**а**нт, співіснув**а**ння, самовдосконалення*. Така особливість,

як рухомість, означає, що в формах того самого слова наголос може бути різним, як-от: *гар**а**ж: – гараж**а** – у гаражі; гоп**а**к – гопак**а***. Іноді навіть та сама форма слова акцентується по-різному, наприклад форма називного відмінка множини деяких іменників: *лікар**і,*** але *4 л**і**карі*), форми родового й орудного відмінка однини числівника *од**и**н* (одног**о**, але *всі до одног**о**, од**и**н за **о**дного, од**и**н **о**дного; одн**и**м,* але *од**и**н за **о**дним, од**и**н з **о**дним, одн**і** **о**дних*).

Складність засвоєння наголосу посилюється також тим, що у багатьох словах наголос є нерухомим, тобто при змінюванні слова за відмінками, родами, числами, дієвідмінами наголос припадає на той самий склад: *гр**и**вня – гр**и**вні, гр**и**внями*.

У розмовній мові часто трапляються помилки, що виникають внаслідок змішування рухомого і нерухомого наголосу. Порушення норм наголошування іноді пояснюються впливом російської мови.

Акцентуаційні норми – загальноприйняті правила наголошування слів. Розділ мовознавства, який вивчає наголос, називається акцентологією. Часто ці норми розглядають у межах орфоепії.

Для української мови характерний динамічний наголос, який полягає у виділенні одного зі складів слова більшою силою голосу, тобто сильнішим видихом струменя повітря. Наголос в українській мові вільний, тобто може падати на будь-який склад, напр.: *а́верс, акце́пт, арбітра́ж,акредити́в, автоматиза́ція*; відзначається здатністю рухатися у межах слова зі зміною його форм, напр.: *авансува́ти – авансу́ють*.

Крім словесного наголосу, виділяють ще фразовий наголос (виділення певного слова у фразі або посилення словесного наголосу у певній синтаксичній позиції), логічний наголос (особлива вимова певного слова чи кількох слів у висловлюванні) і емфатичний наголос (емоційне виділення слів у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків).

До особливостей наголошування слів української мови належать:

– наголошування слів з рухомим наголосом *(віз, везла́);*

– наголошування слів з усталеним наголосом, переважно іншомовних

(кварта́л, кіломе́тр, аристокра́тія);

– подвійне наголошування слів *(за́вжди́, по́ми́лка);*

– наголошування складних слів *(прива́тнорабовла́сницький, ра́боторгі́вля);*

– наголошування іншомовних слів, які можуть становити труднощі у вимові *(фено́мен, до́гмат, гене́зис);*

– наголошування слів, форм слів, відповідники яких у російській мові або в діалектному мовленні мають відмінні наголоси *(ки́дати, нови́й, ви́падок, віднести́,);*

– наголошування слів з метою розрізнення їх значень *(ви́ходити і виходи́ти, забі́гати і забіга́ти).*

В українській мові є правила акцентуації, які поширюються на певні групи слів:

– дієслова *вести́, нести́* і под. мають наголос на останньому складі, слово *бути* в інфінітиві та у формах майбутнього часу – на першому, а в минулому часі одн. (жін. та сер. р.) й мн. – на останньому *(бу́де, бу́дуть, була́, були́* тощо*);*

– іменники на ***–ання*** наголошуються, як їх твірні дієслова *(розв'яза́ння, планува́ння тощо); у двоскладових іменниках наголошується останній склад (знання́, звання́ тощо);*

– абстрактні іменники на ***-ин-а,*** утворені від прикметників, мають наголос на останньому складі *(величина́, новина́* тощо*);*

– географічні назви на ***-щин-а, -чин-а*** мають такий наголос, як і слова, від яких вони утворені *(Ки́ївщина, Доне́ччина);*

– відіменникові та віддієслівні іменники з префіксами ***ви-, від-, за-, на-, над-, об-, пере-, під-, по-, при-, про-, роз-,*** *мають наголос здебільшого на префіксах (за́хід, ро́зстріл, за́тишок, пере́біг, при́повідка* тощо);

<u>винятки</u>: *розгро́м, зачи́н, набі́р;*

– переважна більшість іменників у множині має наголос на закінченні *(листки́, сторінки́ тощо);*

– однаково наголошуються слова такого типу творення, як *аристокра́тія, демокра́тія; діало́г, катало́г* тощо; числівники *одина́дцять, чотирна́дцять, п'ят-деся́т, шістдеся́т тощо;* більшість слів однакового типу творення мають різний наголос, напр.: *вимика́ч, шука́ч і вини́щувач, випро́стувач; мілімéтр, кіломе́тр і ба-ро́метр, термо́метр* тощо.

7. ДВОНАГОЛОШЕНІ СЛОВА

У складних українських найменуваннях контрольно-вимірювальної техніки досі не завершилося становлення основного наголосу, тому що їх складові частини намагаються зберегти наголос своїх вихідних сліз. У сучасній українській літературній мові складні назви вимірювальних приладів творяться за допомогою терміноелементів ***-мір*** та ***-метр***: *мікромір* – «прилад для вимірювання зовнішніх розмірів виробів», *мікро́метр* – «прилад для точного вимірювання лінійних розмірів тіл». Подібність лексичного значення складних слів із слов'янським коренем ***-мір*** та грецьким ***-метр*** пояснюється спільністю їх походження. Наголошування власне українських чи слов'янських за походженням назв з основою ***-мір*** підпорядковується одному з основних правил української акцентуації: наголосом виділяється остання твірна основа слова, якщо вона виражена дієсловом, лексичне значення якого є головним при формуванні семантики складного іменника в цілому. Так наголошуються і складні іменники, що називають знаряддя праці, другий компонент яких виражений будь-яким дієслівним коренем, наприклад: *гвинторі́з* – «інструмент для нарізування гвинтової або спіральної різьби». Отже, наголошування ***-мір*** зумовлене двома причинами: збереженням праслов'янського наголосу і тенденцією до виділення наголосом семантично вагомих твірних основ складних слів. Саме тому «*Словник української мови»* в 11-ти томах (далі – СУМ) усі складні назви вимірювальної техніки подає з наголосом на ***-мір***: *паромі́р* – «прилад для вимірювання витрати пари в топках», *нутромі́р* – «прилад для вимірювання внутрішніх розмірів деталей» та ін. У мовленнєвій практиці назви таких

приладів часто вживаються з подвійним наголосом. Це трапляється тоді, коли їх перша складова частина також зберігає праслов'янський нерухомий наголос (*си́ломі́р, до́щомі́р*) або є ускладненою за будовою (*часто́томі́р, дале́комі́р, секу́ндомі́р*). Значно частіше наголос видозмінюється у складних іменниках з грецькою основою ***-метр***, що в переважній більшості є інтернаціоналізмами, засвоєними українською мовою через посередництво російської. Незважаючи на те, що до складу російської мови ці слова почали проникати ще на початку XVIII ст., становлення їх наголосу як у сучасній російській, так і в українській мовах досі не завершилося. Він може припадати на останній (*ампермéтр, альтимéтр*) або передостанній (*гігромéтр, лактомéтр*) склад. Деякі слова кілька разів змінювали наголос протягом невеликого проміжку часу. Так, слово новогрецького походження *баро́метр* з вихідним наголосом на ***-о-*** у російській мові вживалося з наголошеним

-ме́тр, потім з подвійним наголосом, зараз нормативним знову є наголос на ***-о-*** . Складні запозичені назви вимірювальних приладів з основою ***-метр*** в словниках української мови з'явилися тільки в кінці XIX ст. Вони по-різному наголошувалися. Так, у *«Малорусько-німецькому словнику»* Є. Желехівського (1886 р.), *«Словарі російсько-українському»* М. Уманця і А. Спілки (1893-1894 рр.), *«Русско-малороссійському словарі»* Є. Тимченка (1897-1899 рр.) такі слова даються з наголошеною основою ***-метр*** або з подвійним наголосом. Невизначеність наголосу в складних запозичених назвах відображають і перші спеціальні термінологічні словники радянського часу — *«Словник технічної термінології. Мірництво»* (1930 р.) та *«Практичний словник виробничої термінології»* (1931 р.). Видані майже одночасно, ці словники по-різному фіксують місце наголосу в одних і тих самих словах, пор.: *гігромéтр, мікромéтр, гідромéтр* (у першому словнику) і *гігро́метр, мікро́метр*, *гідро́метр* (в другому). Наголошування складних запозичених назв вимірювальних приладів у перекладному «*Російсько-українському технічному словнику»* (1961 р.) в основному збігається з їх наголошуванням у

загальномовному СУМі. Про незавершеність процесу становлення наголосу в іншомовних найменуваннях вимірювальної техніки свідчить, насамперед, подвійне наголошування таких слів, пор.: *òммéтр, елèктродинамомéтр* (в орфоепічних словниках), *газòмéтр* (в СУМі). Нестійкість основного наголосу в запозичених назвах на ***-метр*** пояснюється багатьма лінгвістичними причинами, серед яких найважливіші такі:

1) відмінності акцентуаційних систем української мови та мов, з яких відбувається запозичення;

2) вплив на становлення наголосу мови-джерела запозичення;

3) діяння закону аналогії;

4) вплив акцентуаційних особливостей мов-посередників.

У наголошуванні назв вимірювальних приладів (за українськими та російськими лексикографічними джерелами) простежується ряд закономірностей:

1. Переважна більшість (80%) слів з основою ***-метр*** характеризується наголошуванням сполучного звука (або кінцевого голосного першої твірної основи – *електро́метр, магнітóметр, динамóметр, типóметр, гігро́метр, фоно́метр,* – що відповідає акцентуаційній моделі новогрецької мови, з якої ці слова запозичені.

2. За зразком наголошування сполучного звука в новогрецьких складних найменуваннях почали наголошуватися і слова, що утворилися з твірних основ негрецького походження. Так, з наголошеним з’єднувальним голосним уживаються в українській мові складні слова, основа першої частини яких запозичена з латинської (*вібро́метр, потенціóметр, калори́метр, фіні́метр*), англійської (*спідóметр*) або італійської (*гальвано́метр*) мов.

3. Основа ***-метр*** найчастіше наголошується в тих словах, які зазнали впливу акцентуації системи французької мови: *гравіме́тр, люксме́тр, мініме́тр* та ін.

4. В українській мові наголос на основі ***-метр*** зберігається у складних словах, де роль першої складової частини виконують імена французьких

(*ампермéтр*) та німецьких (*оммéтр*) вчених.

5. Вплив французької мови простежується в наголошуванні складних слів *оптимéтр* та с*клеромéтр*, утворених німецькими спеціалістами на базі грецьких твірних основ.

6. Найменування з наголошеною основою ***-метр*** відрізняються за звуковим складом від основної маси інтернаціональних слів, у яких ***-метр*** наголосом не виділяється: у них відсутній з'єднувальний голосний, пор.: *вакуумметр, вольтметр, мілівольтметр,* але *вольтáметр***.**

7. Показовим прикладом складної взаємодії акцентуаційних особливостей різних мов (мови-джерела, мов-посередників та мови, що запозичує) є подвійне наголошування слова *газомéтр*. Як бачимо, місце наголосу в складних інтернаціональних назвах вимірювальної техніки на сучасному етапі розвитку української літературної мови точно не визначене. Проте чітко вимальовується основна тенденція наголошування в них передостаннього складу.